

Петнадесета глава

ЦИВИЛИЗАЦИОННО РАЗСЛОЯВАНЕ.

Конфликтност и включване

Рязкото *икономическо* разслояване, което предизвиква поляризиране на социалната структура, е база и за *цивилизационно* разслояване в реалното българско общество. Вместо приближаване и сплотяване в общо културно и гражданско пространство се генерира обратен процес към културно и общностно раздалечаване, стимулира се етнизиране на социалните конфликти, издигат се културни бариери между основните етно-народностни, религиозно-традиционни, поколенчески и професионални слоеве и общности.

Именно това цивилизационно разслояване е ключ за разбиране генезиса на диаметрално различните профили на демографската криза сред високите социализирани и продуктивни класи и прослойки, от една страна, и от друга – сред ниските, маргинални и аутсайдерски прослойки и общности. Ключ е за адекватно описание, анализ и проециране на обществените рискове от деформираното възпроизводство на населението, икономическите бариери и последици от това, повишаването на етно-народностната конфликтност, както и поява на съответен политически екстремизъм в българското общество.

Подхождайки към тази тема следва да се продължим очертаването на *новия стратификационен* профил на обществото в България. През двете десетилетия на Прехода и в условията на шеметна Глобализация стратификационният профил рязко се промени. Промени се съобразно западния либерален модел. Приложен в България, той се оказва в екстреман вариант – прочистен от почти всички негови остатъчни и инерционни социални компоненти. Каквито в много по-голяма степен продължава да има в западноевропейските държави, продължава да има и във всички съседни балкански държави, продължава да има и във всички централноевропейски и източноевропейски бивши социалистически държави, които днес вече са членове на ЕС.¹

---

¹ Виж Мирчев, Мирчев. *Новата класова структура* .... Понеделник, бр. 5-6, 2008, с. 59-61.

Социалната поляризация

Стратификационният ефект от реформите и Прехода в България през последните две десетилетия е „постигане” на *крайна социална* поляризация.

По принцип социалната поляризация е характерна за профила на капиталистическите общества. Но тя става особено силна и всеобхватна при господство на крайно либерална идеология и политическа практика, при господство на финансовия и корпоративния монополизъм – не само в икономиката, но и в публичния живот и медиите, в гражданските отношения и властта.

Поляризацията е фундаментален обществен проблем. Той се изостря поради реалната перспектива в обозримите 5-10-15 години тя допълнително още да се увеличава в България – вместо да се омекотява, вместо крайните социални дистанции да се свиват, вместо разкъсването на гражданските връзки да се предотвратява.

Не случайно в Икономическия доклад за Президента на Република България (2007) изрично се подчертава, че е нужна специална и ефективна социална политика, която да е ответна на *рязката поляризация*, която вече е факт в обществото в България и която предстои да се увеличава. Не е случайна и контратенденцията в ЕС за връщане към социалния принцип на функциониране на държавите, за укрепване на защитните мрежи за гражданска защита, за подпомагане и осигуряване. Не случайно се възражда политическият и идеологическият дебат относно така нар. „социална държава” в Европа.

Какво е обозримото бъдеще на процеса на социална поляризация в България?

Трябва ясно да се каже, че обективната тенденция е тя още да се увеличава. Това е поради няколко практически фактора: (1) *приток на нискоквалифицирана работна ръка* като компенсация на масовата българска трудова емиграция към Запад; (2) затрудненост на малките и средните предприятия да инвестират за подобряване качеството на своята работна сила, да правят съответни *социални инвестиции* в човешки капитал и в благоприятна комунална и общностна среда; (3) засилваща се *поляризация в заплащането* между държавен и частен сектор, между големи и малки предприятия, между български и глобални компании; (4) *възрастова* поляризация – основни групи в риск са децата и старите хора, значителна част от и без това недостигащите млади поколения, както и огромна маса от възрастните работници и пенсионерите; (5) *подоходната* поляризация – предимно между работна заплата и пенсия, между заплатите в различните сектори и отрасли на икономиката, между заплатите и социалните плащания; (6) поляризация между *доходите в България и страните от ЕС* – през 2007 г. прагът на бедност у нас е 22% от този в 25-те други членки на ЕС, жизненият стандарт на бедните у нас е 3,5 пъти по-нисък от този на бедните в ЕС като цяло; (7) бедността е *концентрирана в „гнезда на бедност”*, които се отделят от останалата част на обществото; (8) *етно-народностна* поляризация по критерия *бедност* – напр. сред ромите регистрираната бедност е 64%; (9) *регионална* поляризация по критерия изоставане и примитивизиране – напр. Силистра, Търговище, Кърджали, граничните общини в област Благоевград и Смолян. Разликите между общините по този критерий достига до 5 пъти, като тук не е включена Столична община поради много високата ѝ стойност.²

² България: социални предизвикателства... С., 2007, с. 23, 38-42.

Социалната поляризация в България за две десетилетия се разтегна много по-крайно отколкото в останалите страни на ЕС, много по-остра е отколкото при други нови членове в ЕС като Чехия и Словакия, Словения и Унгария, Полша, отколкото е в съседна Гърция.

В България за две десетилетия на рязко разтягане на стратификационната пирамида се оформиха два ясно разпознаваеми полюса:

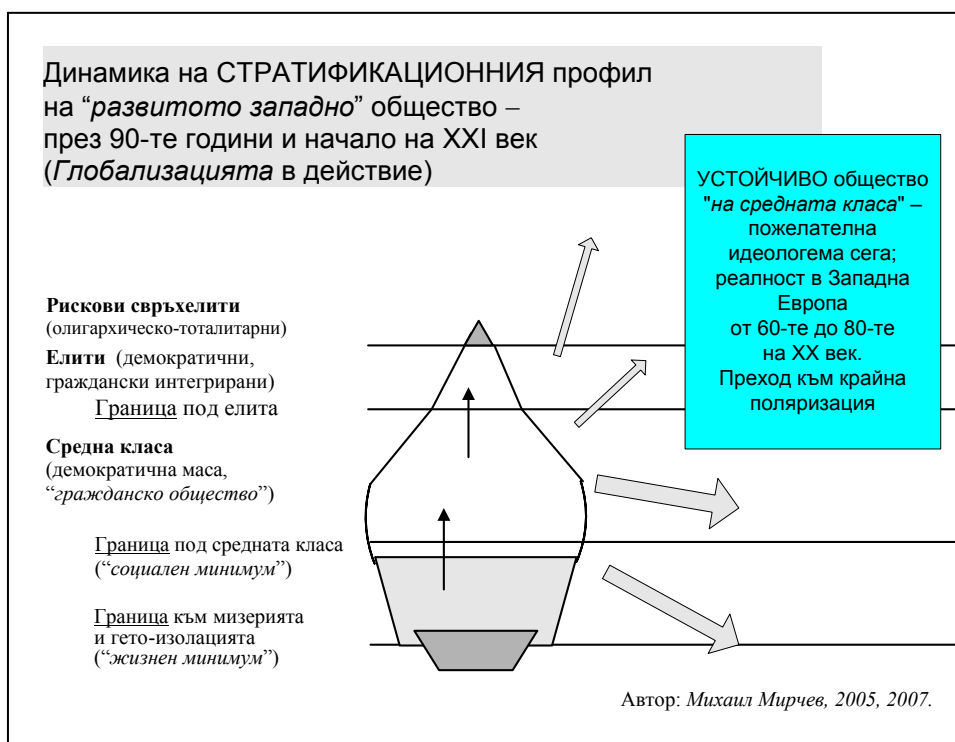
Откъм върха, малка част от елитите се изтегли рязко нагоре, обособи се малоброен *олигархичен връх*. В олигархичната група се концентрира огромно капиталово богатство, което съставлява и огромна част от общонационалното богатство. Концентрират се инструменти за управление и движение на огромни не само финансови и материални, но и човешки и институционални ресурси. В олигархичната група се концентрира и огромна реална политическа и административна власт, власт над медиите и другите обществени медиатори.

Ценностно и философски в тази малобройна група се развива *елитарен фундаментализъм* – вяра във властта и могъществото на група „избрани“, ницшеански представи за политически и икономически свръхчовеци, удобна им е утопията за пазар без регулация и идеологията на отворения свят и космополитизма. Битието видимо определя съзнанието, битието на свръхбогатството и свръхвластта формира своето съответно самосъзнание за изключителност и богоподобност.

Останалата част от елитите в опасно голяма степен се примиряват със статута на абсолютно зависими и подставени лица, свикват с придворната психология и раболепието пред мощните. По този начин новите „демократични“ елити като цяло, вместо да утвърждават и разгръщат демократичността, отворения обществен диалог, публичността и гласността, обръщат процесите в обратната посока – отново към де-демократизация,

към свръх концентриране на реалната власт, към отделяне на ядрото на реалната власт в зона на анонимност и недосягаемост. В този смисъл сега в България има типична ситуация, описана от Кристофър Лаш като „бунт на елитите и предателство към демокрацията“.³

Под тази олигархична шапка новите елити на Прехода, вместо да се консо-

³ Виж Лаш, Кристофър. *Бунтът на елитите и предателството към демокрацията... С.*, 1997. В: *Текстове 2*, с. 632-649.

лидират като общност и ръководно съсловие върху ясни национални и държавнически (надпартийни) принципи и ценности, вътрешно се поляризираха и разделиха. Партизираха се и затънаха в манталитета и заученото поведение на самоцелното противопоставяне – частично като демократична бутафория и популистски театър за пред електората, медиите и общественото мнение; частично и за да им се даде фалшиво самочувствие на самостоятелни и значими политически играчи.

Олигархичната група, съвсем малобройна, е съставена от персони, които стават толкова богати, и толкова овластени, и толкова полуанонимни и недосегаеми, че всъщност се скъсва социалната връзка между тях и обществото. Това става в България, доколкото става и по света. Съвременните олигархични елити по съществото си са над-национални и космополитни – първично като икономически и властови зависимости, но и вторично като манталитет и ценности, като високомерно отношение към гражданските общества и експлоататорско към формите на демокрация.

По тази линия демократичните процеси се спират, изпразват се от съдържание, връща се монополизъмът – не само в икономиката, но и в политиката. Това ясно се вижда като тенденция след 2001 г. и особено от средата на 2009 г. По тази линия неминуемо се и ще се влиза в противоречие и остра конфликтност: (1) с основните процеси на демократизиране в Европа; (2) както и със създадената през 90-те години демократична инерция тук, в България; (3) в противоречие и остра конфликтност с цивилизационните императиви на XXI век.

В политологията и публичния дебат, в тази връзка, от 15-ина години се говори не само за предателство на елитите към демокрацията, но те се типологизират като „транзитни пътници“, говори се за „недодялани индивидуалисти, които разбъркват целия свят“, както и за „изчезването на лидерите“.

Збигнев Бжежински обобщава, че се формира „специфичен глобален елит, който има глобална визия и транснационална лоялност. Свободно говорещ английски – по-често в неговата американска идиоматика. Характеризира се с висока мобилност, космополитен жизнен стил, привързаност преди всичко към актуалното работно място. Най-често е ангажиран в транснационален бизнес или финансова корпорация. Към 2003 г. 20% от най-големите компании в Европа се ръководят от хора, които преди 15-20 години щяха да бъдат смятани за чужденци.

Годишните заседания на Световния икономически форум фактически са се превърнали в партийни заседания на този нов глобален елит: висши политици и финансови акули, търговски магнати и медийни величия, влиятелни личности от академичните среди и рок звезди. Този елит все повече демонстрира своите собствени интереси, чувство за солидарност и за особена идентичност. Като група, която контролира над 70% от световната търговия.”⁴

В средата на пирамидата средната класа бе свита и дестабилизирана.

Значителни части от високата средна класа започват да се изтеглят нагоре в стремежа си да се интегрират към статусните елити. Заразяват се от снобизма и луксозните изкушения. Съблазняват се от богатството и светската показност, от политическата позиция и властта. Изоставят естествения за себе си делови и производителен професионален принцип, възприемайки спекулативни стратегии за успех в живота. В този смисъл намаляват своята значимост като културен и интелектуален,

⁴ Бжежински, Збигнев. *Изборът...* С., 2004, с. 160-161.

експертен и творчески, управленски и лидерски елит на нацията и обществото. Когато е възможно се преместват статусно нагоре, заемат върхови институционални и политически позиции, често изневерявайки на професионалната си лоялност и порядъчност, често деквалифицирайки се в основната си професия и творчество.

Средата на средната класа рязко се свива като брой. Голяма част от средния бизнес фалира, или губи привилегировани позиции, или бива поставен в пряко подчинение от страна на монополи и финансови корпорации. Вместо свободен и предприемчив бива заклещен в силна зависимост, вкл. от политическата и властовата конюнктура. Това е особено болезнено и дебалансиращо – не само в индивидуален и групово-съсловен, но и в общосистемен план. Доколкото в средата на средната класа е средният национален капитал, както и средният национален мениджмънт, и добре поставената масова интелигенция. Доколкото там е мястото на младите предприемчиви хора и групи, които трябва да набират сила и опит, за да имат шанс в своята житейска зрелост да се разгърнат с голям мащаб. Свиването на тази гражданска съвкупност и поставянето им в пряка политическа и/или корпоративна зависимост отнема много от силата на нацията като цяло, от суверенитета на икономиката и държавата.

Ниската средна класа масово се оказва в ситуация на оцеляване и страх от бъдещето. Това са хората на дребния бизнес, на масовия семеен бизнес, на масовите битови услуги, на средно поставеното и обезпечено чиновничество, на притеснената, но все пак активна интелигенция, както и на висококвалифицираните работници, занаятчии и земеделци.

Когато ниската средна класа започне масово да фалира и да пропада, да става безработна и да се декласира, това неминуемо се усеща в атмосферата на обществото като цяло. Нараства гражданският страх от бъдещето, стопява се националното самочувствие. Именно сред тези дебалансиращи слоеве политическият популизъм намира своите масови и все по-иррационални избиратели през последните 10-ина години.

Откъм дъното на пирамидата, се натрупва огромна като процент гражданска маса. Количеството ѝ самò по себе си е проблем. Проблемът се удвоява, когато това население е компактно живеещо и се отделя от другите, когато се самоорганизира в някакво свое алтернативно общество – на религиозен и етно-народностен принцип, на племенен или феодален принцип. Често демографски това са общности с

много по-висока раждаемост, заредени са с голяма жизненост, закономерно и често прерастваща в агресивност. Става дума за гражданска маса от аутсайдери, от асоциални и девиантни, от изолирани и сегрегирани общности. Преобладаващата част от тях са практически: (1) извън легалния пазар на труда и общественото-производителните дейности; (2) извън закона и обществения контрол; (3) извън културното пространство на една претендираща да е европейска нация и държава.

Това, в рамките на обществото и държавата като цяло, е принципно изоставаш и изключващ се цивилизационен сегмент. Това е „зона на здрача“, „сива зона“ в обществото и държавата. В нея живее на племенен или феодален принцип гражданска маса, която закономерно и често приема конфликтността с институциите на държавата като начин на общностно мислене, като стратегия за постигане на интересите си, като жизнена философия и заучено поведение.

В резултат от всички тези трансформации по вертикала на социалната стратификация *социалната връзка* се дестабилизира и скъсва на три места: (1) отгоре – между олигархичната група в елитите и останалата маса от елитите, които биват поставени в ситуация на директна зависимост, в ролята на подставени лица, при наложена им строга дисциплина в голямата игра на икономически и политически монополи; (2) отдолу – между интегрираните работнически и чиновнически слоеве на носителната бедност и аутсайдерското дъно на дълбоката бедност, на мизерията и гетата; (3) както и в средата – доколкото крайно се свива средата на средната класа и критично изтънява връзката между високата и ниската средна класа, между експертно-професионалните съсловия и масовия дребен бизнес, ниското чиновничество, технологичните работници.

Това дестабилизиране и разкъсване на социалната връзка на три места в социалната йерархия, всъщност, е основният структурен проблем и бариера пред *стабилизирането* на България – икономически, доколкото липсва стабилизиращата маса от устойчив среден и малък бизнес, както и политически, доколкото при висока нестабилност и плашливост на средната класа тя става лесно манипулируема от политически демагози, лесно я подлъгват и подмамват политически популисти.

Разкъсването на социалната връзка е бариера и пред намаляването на социалната *конфликтност* – между класите и професионалните съсловия, между етно-народностните малцинства и националното мнозинство, между „провинциалните“ региони и София, между възрастните и младите поколения. Наред с всичко това поради рязкъсването на социалната връзка става извънредно трудно да се постигне мобилизиране около ясни и *консенсусни национални* ценности и цели – всеки като дърпа в различна посока, мотивиран от свой групов егоизъм, наистина трудно става обединяване около общи интереси и цели.

Именно върху тази „класова“ обективна основа: (1) се *разпада съзнаването* ни като българска нация и с лекота се развихрят всякакви антисили, рефлексии и инерции; (2) проблематизира се съзнаването ни като *стойностна нация* сред Европа и с примирение се дава простор за активността на всякакви nihilистични прояви и инициативи; (3) загубваме *общата си енергия* за отстояване на своята национална идентичност и достойнство, и на добро бъдеще за държавата ни; (4) политически все по-голяма част от електората става жертва на натрапчив популизъм – това ясно се видя и стана начин за радикална смяна на политическото равновесие през 2001 г. с идването на „Царя“ (Симеон Сакскобурготски, НДСВ) и през 2009 г. с възцарява-

нето на „човека от народа“ (Бойко Борисов, ГЕРБ) под формата на властово мнозинство на техните марионетни партии.

Типове стратификационен профил

Обективната тенденция към социално поляризиране може да се демонстрира и чрез стратификационния профил на съвременното общество, използвайки идеята на Джонатан Кели. Той предлага няколко типологични фигури, които изобразяват основните типове социални стратификационни структури, съответстващи на различните общества. Тук ще представя само три от тях, които добре изразяват фази в обществените трансформации в България.⁵

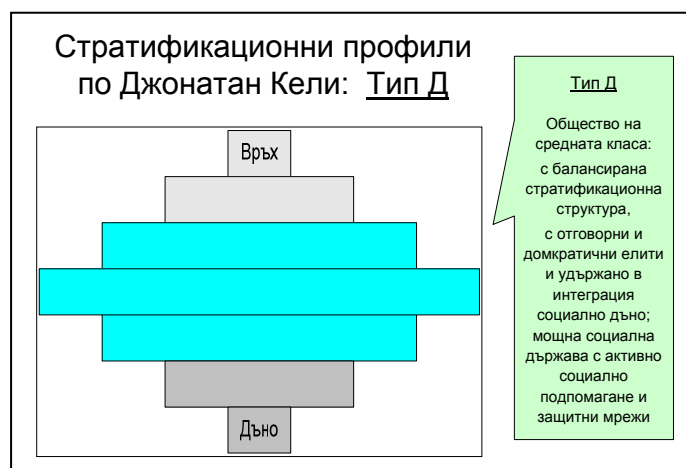
Първият тип общество (тип „Д“ по схемата) има класическата структура на общество на средната класа. Това са богатите западноевропейски държави, големите средноевропейски държави в периода от 60-те до 80-те години. Подобен е бил профилът и на източно-европейските социалистически страни през 70-те и 80-те години.

Има елит, който е с голям относителен дял, не е олигархизиран, свързан е с гражданското общество. За това ефективно действа комплекс от морални и правни, политически и данъчни фактори. Елитът като цяло не е с олигархична структура и манталитет, обществено ангажиран е, по-удобни са му демократичните практики и мислене, зареден е с национална гордост и силно чувство за държавна принадлежност.

Под него има масирани средни слоеве, преобладаващи като процент, устойчиви и спокойни за бъдещето си, заредени с обществен оптимизъм и гражданско самочувствие.

Ниските работнически, чиновнически и земеделски слоеве са с повишаващ се стандарт, живеят в интегрираща ги оптимистична социална перспектива, получават много социални придобивки, които са характерни за средна класа. Те не са маргинализирани и не са под пресата на обедняване и масова безработица, не са със страх от притискане към мизерията и пропадане към аутсайдерски слоеве и гето-общности. Точно обратното, държавата и икономиката така действат, че за тези ниски слоеве осигуряват висока трудова заетост, издърпване към по-висока образованост и култура, към жизнен стандарт, който се приближава до представата за среден стандарт.

Дъното не е с рисково голяма маса, не е засмукващо надолу нови част от ниските слоеве. Поради незначителната си маса то не затруднява социалните предпазни мрежи, не претоварва социалните фондове за подпомагане и благотворителност. Административните и полицейските механизми успяват да предотвратят агресивно

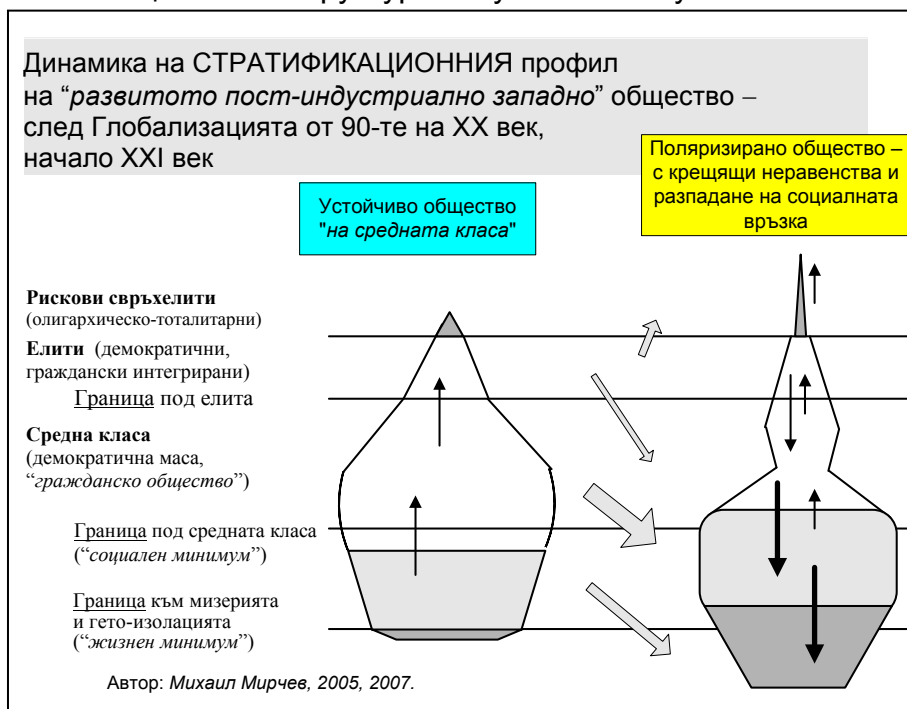
⁵ Виж Тилкиджиев, Николай. *Средната класа...* С., 2002, с. 300-304; виж Мирчев, Михаил. *Текстове 2. Покана за социология...* С., 2007, с. 512-514.

поведение и публични конфликти, подтискат социалното недоволство, контролират и локализируют рисково девиантно и престъпно поведение, доколкото съществуват.

Това е профил, който е в най-близко съответствие с така нар. „социална държава” в Западна Европа през 60-те до 80-те години, както и в бившите социалистически страни в Европа. Именно по тази социална структура е сегашната носталгия, след двете десетилетия Глобализация. Тази структура изпуснаха и загубиха бившите социалистически страни през 90-те години.

Изпускането на тази гражданска структура е сега проблемът на народите в богатите западни страни – под пресата на икономическата криза и разрастването на безработицата, свиването на социалните защитни мрежи и редуцирането на социалната политика, намаляването на реалните доходи и страхът, че ще трябва да снижат своя жизнен стандарт.

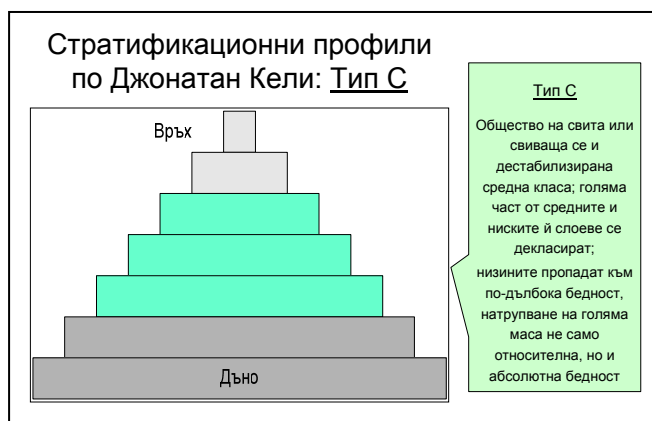
Вторият тип об-

щество (тип „С” по схемата) е случай на обществото на средната класа, което е навлезнало в социална криза и повечето слоеве или стагнират, или започват масирано да обедняват и да се декласират, в дъното слоевете се разрастват, бедността – относителна и абсолютна – става с голяма дълбочина, ниските слоеве като обща гражданска маса рязко надделяват над масата на средната класа.

Обеднява или е обедняла голяма част от бившите елити, профилът се издължава и разтяга нагоре (това профилът на Кели не го показва). Част от елитите стават малко на брой, но свръхбогати. Поради това другата част от елитите закономерно загубват своята самостоятелност, стават субелити – пряко подчинени и зависими на олигархичния връх, губят или се отказват от демократичността. Общо елитите се свиват като брой, значителни части от предишните елити пропадат надолу.

Всички слоеве от средата нагоре губят половината от обема си – масата им е избутана надолу, в посока към ниските слоеве и дъното. Последните две страти на дъното натрупват огромна маса – общото ниво на бедност пропада надолу към дълбока бедност. Струпва се голяма гражданска маса непосредствено над границата на мизерията и под нея.

Започват масови процеси на дезинтегриране от обществото, на отказ от

труда и производителния принцип, на зависимости, насилие и лумпенизиране. Бедността става не само масова, но и компактна. Значителна част от нея се концентрира в гето-общности, в изключвани и изключващи се общности. Това е изтласквана извън пазара на труда и мизерстващо население, което закономерно затъва в масова девиация и криминализация, неграмотност и безкултурност. Всъщност тези слоеве стават масово асоциални и антидържавни – като естествена реакция на социалната психика и съзнание на реалното им житейско битие.

Процесът се развива под напора на Глобализацията, от средата на 80-те, разгръща се през 90-те години, а през първото десетилетие на XXI в. вече набра висока скорост, вкл. в големите западни държави. Те все още са много граждански богати и с изключително силна държавност и перфектна администрация. Но гражданското поляризиране и при тях набира скорост и маса. В ред случаи се видя, че държавата трудно овладява граждански вълнения и метежи, които често имат формата на цивилизационен сблъсък между етно-народностни малцинства и обществото. Напр., проблемът на Франция е именно този. Сега вероятно около 40% от населението са французи по паспорт, но не са французи по цивилизация, живеят и се ползват от икономически и обществени блага, но със стратегия на дезинтеграция, концентрирани са в негърски, арабски и други общности, с логиката на отделеност, а когато стане нужда – и агресивна противопоставеност.

Аналогична е опасността и в Германия. Там също се развива подобно натрупване, но много по-забавено, вкл. поради много по-високото цивилизационно равнище на турските гастарбайтери – вече доста милиони. Ксенофобските избухвания от страна на германците спрямо тази част от населението засега са сдържани. Но няма как в определен момент тези противоречия да не наберат сила и да не доведат отново до публични сблъсъци.

На тази стратификационна обективна основа е „избухването на неофашизма” (термин на идеолози в ЕС). Преди няколко години на парламентарни избори в Австрия партията на Йорг Хайдер в Австрия спечели 25% и посегна към властта. Тогава ЕС бойкотира Австрия и я принуди, излизайки от каноните и процедурите на демокрацията, да възпре този процес. Става дума за Австрия, централна европейска държава с най-висок доход и стандарт средно на глава от населението, с претенции, че един от символите на европейската цивилизация. Бидейки отворената врата към Източна Европа, именно тя най-бързо се „напомпа” с огромна неинтегрирана, нежелана или неспособна да се интегрира външна гражданска маса.

Неофашизмът се развива и във Франция. Там Националният патриотичен фронт на Жан-Мари льо Пен стана значим фактор в политиката и обществото. Това само по себе си означава, че социалната база на френския национализъм набъбва и дава обективна основа за политически екстремизъм – вкл. като форма на изява и опит за национално самосъхраняване.

Третият тип общества (тип „А” по схемата) е крайна форма на поляризирано, на практика социално разцепено общество. Това съответства на поляризираното общество на така нар. „златен милиард”. Златният милиард от западния свят и Япония, допълнен

от малки сегменти в останалия свят, обхваща елитарния връх, плюс горните и част от средните слоеве на средната класа. Това са вероятно около половин милиард души на Планетата – „печелещите” от Глобализацията и крайно либералния обществен и икономически модел хора, съсловия и общности. Те са с висок и рязко увеличаващ се през последните две десетилетия стандарт на живот, с елитарно самочувствие и цивилизационно пренебрежение към обикновените хора.

Последните в динамиката на днешното общество биват изтласквани в огромна маса на „губещите” – относително и абсолютно. Тук се оказват голяма част от хората от средата и особено от долния слой на средната класа – среден и дребен бизнес, масовото чиновничество и служители, масовата интелигенция, високо-технологични работници, средни и дребни рентиери, огромна част от пенсионерите.

Общо взето това е схематично представяне на крайния профил при социална поляризация. Това е профил, в който се включват онези 3 милиарда хора в критична бедност, справянето с която е дефинирана като номер едно сред *Целите на хилядолетието* (според декларация на ООН, подписана от 189 държави, валидна за периода 2000-2999, с фиксиран срок за изпълнение до 2015 г.).

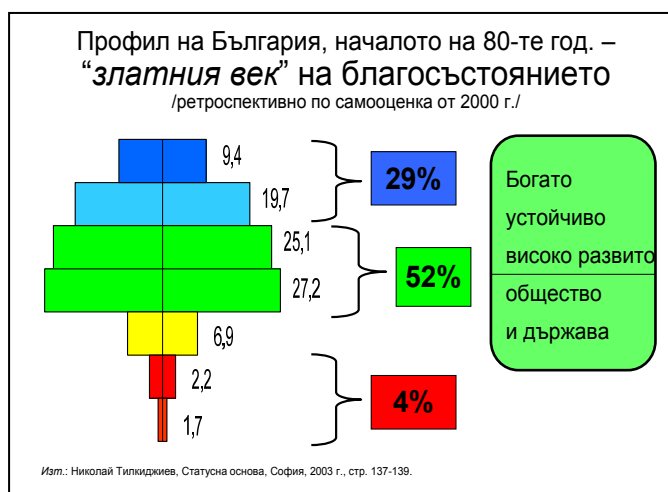
Динамика на профила в България

Конкретно в България през последните две десетилетия обществените трансформации придвижиха стратификационния профил към горната полярност – в не малка степен обективно, но още повече като депресиращо усещане сред мнозинството от населението, вкл. сред огромна част от земеделските и промишлените квалифицирани работници и техници, на средните слоеве и служителите, на интелигенцията и творческите съсловия.

Добре е днешният стратификационен профил да бъде огледан в предишните профили на обществото от 80-те и 90-те години. За да се види откъде идваме и закъде сме се запътили. За да има обща оценъчна рамка за прогресивността или регресивността на Прехода от последните две десетилетия. За да имаме рационални аргументи срещу съвременните идеологеми и политическа митология.

Посоката и динамиката на процеса на социална и обществена трансформация може да бъде демонстриран чрез схемите на Николай Тилкиджиев. Той използва данни от негово емпирично изследване от 2003 г. Става дума не за обективния стратификационен профил и неговата динамика, а за субективното му отражение в съзнанието и самочувствието на гражданите. Той вероятно се различава от обективния, но общо взето е приблизително в същия порядък. Профилът се потвърждава и от данни на АССА-М от последното десетилетие.

Хората, които преценяват, че в началото на 80-те години са живели богато, много богато, много добре уредено, са 9,4%; високата средна класа – 19,7%, общо това са 29% от населението. Тук

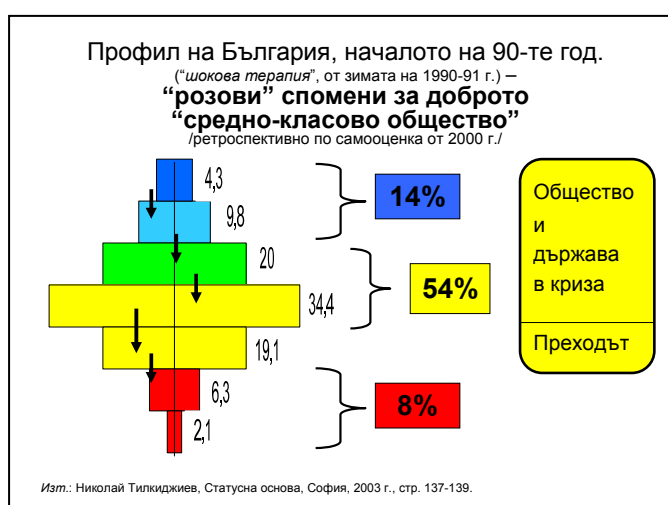
да не забравяме, че ретроспективната оценка хората дават през призмата на днешните завишени претенции за материален стандарт. Като масови слоеве на средната класа тогава се оценяват 25% и 27%, общо 52%. Като тогавашни низини – бедни 6,9% и мизерстващи едва 4%, общо 10,9%.

Този профил очевидно прилича на типичния профил на общество на средната класа (тип Д по Кели). Дори реално въз основа на обективни данни да трябва да изтеглим профила малко надолу, в сравнение със ретроспективната оценка по спомени, той пак би застанал в типичния профил за общество на средната класа – какъвто е профилът и на повечето западноевропейски държави в началото на 80-те години.

Неслучайно България по онова време, според Индекса на човешкото развитие (Human Development Index), през 1985 г. заема 34-то място, в зоната е на страните с „висока човешка развитост“ (*high human development*). През 1990 г. започва пропадаване – 44-то място, през 1995 – 51-то място, през 2000 – 62-то място. Отстоянието от най-развитите страни бързо се увеличава – от 0,11 до 0,16 през 2000 г., Обратно – за този период около 45 по-изостанали държави настигат или задминават България.⁶ Този индекс ясно показва пропадането на статуса на България в международния рейтинг – от високо-развита изпада в зоната на средно-развитите страни, което в европейски мащаб и контекст на практика означава маргинализиране.

В началото на 90-те години в България бе осъществена така нар. „шокова терапия“.⁷ Първият шок беше през зимата на 1990-1991 г. По самооценката на хората от днешна гледна точка всички страти по онова време вървят надолу. В първия и втория слой намалението е 2 пъти, общо от 29% се свиват до 14%. Високия и средният слоеве на средната класа започват да се свиват и за тяхна сметка започва да се разраства долния слой на средната класа. На средния и долния слой на средната класа общият процент остава 54%, но има „приклепване“ надолу и ясна тенденция към декласиране, натрупване на нестабилност и страх от бъдещето. Хората все още имат достатъчно устойчив и добър обективен статус, но субективно вече са подплашени. Последното е от изключителна важност и с многостранни поведенчески проекции, вкл. намаляване и отлагане на раждаемостта.

По принцип едно от най-страшните неща за ниската средна класа е да се изплаши за бъдещето си. Ако се върнем към капитализма от първата половина на XX век, ниската средна класа идеологически бе наричана „дребна буржоазия“ – най-масовият, но същевременно и най-лабилен и податлив на политическа манипулация обществен слой. Това е много удобен социален слой, който след като бъде дестабилизиран

⁶ Human Development Report, 2001.

⁷ Виж Пехливанов, Иван. Свидетел на историята... С., 2005, с. 202-207, 148-180, 71-129; България: социални предизвикателства... С., 2007, с. 24-29; Найденов, Г. 100-годишната парадигма... С., 2003.

бива използван от политически диктатори, за да се възкачат на власт, а после да ползват масовата гражданска подкрепа за да реализират диктаторска власт. Типичен пример е Хитлер, класическата книга „Бягство от свободата“ на Ерих Фром описва точно този механизъм – дестабилизираната, подплашена и истеризирана германска ниска средна класа, която подкрепя Хитлер и граждански поддържа устойчивостта на националсоциализма.

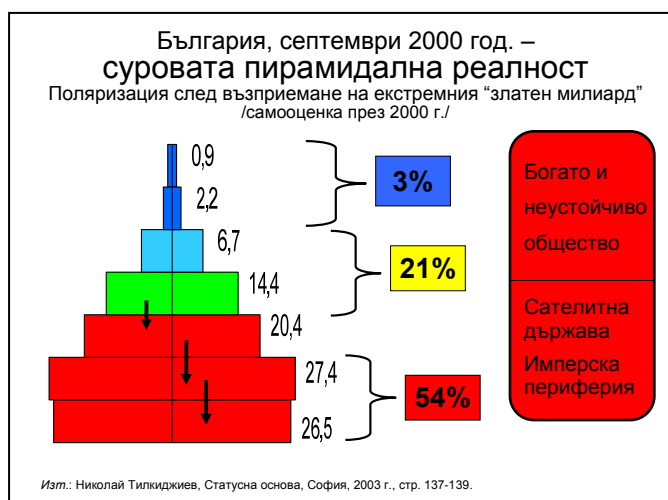
От началото на 90-те години в България долните и лабилните слоеве на средната класа не само набъбват количествено, но стават все по-нестабилни и притеснени. Това и в България е гражданската основа за засилване на политическия популизъм, който просто разцъфтя след 2001 г.

В началото на 90-те социалните низини се разрастват ускорено – от 6,9% делът скача на 19,1% – трикратно увеличаване. При това с остро усещане не само за рязко обедняване, но и за затъване в дълбока бедност, с опасност от социално личностно и семейно деградиране. Тогава аутсайдерските слоеве все още са малко – 8%, но тенденцията е също експоненциална – към двойно увеличаване.

Какво става десетина години по-късно, към 2000 г.? Тогава според самооценката на населението вече преобладава бедност – общо 74%. В 54% от случаите това е дълбока бедност в остри, крайни и критични форми. Настина горчива гражданска самооценка, която определено не е ласкава относно социалната цена на Прехода в България. Тук става дума за субективната самооценка на хора, повечето от които наистина обективно са много бедни, обективно са много бедни – според изследване на Световна банка от 2001 г. около 32% от населението живее под прага за абсолютна бедност. Субективно два пъти повече хора са затиснати от стреса на обедняването и така нар. „култура на бедността“, живеят в безперспективност и с чувство, че обществото и държавата са ги изоставили и ги низвергват систематично.

В зоната на благоденствието тогава се оказват общо едва около 1/4 от населението, останалите – под субективни и обективни прагове на бедност и поради това и с някаква степен на изключване. Това с особена болезненост се отнася за тайдолните два слоя. Над тях има един трети граничен слой на относителна бедност. При него обективният стандарт е доста над границата за абсолютна бедност, но субективно отново става дума за голям брой хора и общности, които са депресирани от усещане за несправедлива и незаслужена, за деформираща бедност, за стоварила им се без лична вина бедност.⁸

В зоните на благоденствие остават крайно стеснени малцинства. Елитите изтъняват критично, количествено се свиват трикратно – от 9% до олигархична съвкупност от 3%. Високата и успяваща общо взето да бъде стабилна средна класа от 19,7% по самооценка

⁸ Виж България: променящият се профил на бедността. Кол. с рък. Дина Ринголд. С., 2002, с. 6-11.

се свива критично до 2,2%. Тук обективно второто число е силно занижено, доколкото високите етажи на професионалните съсловия остават в порядъка на 8-10% от населението. Но субективно на огромна част от тях самочувствието е премазано – от относително ниските възнаграждения за експертен и творчески труд, както и от натрапливото сравнение с колегите им на Запад, които получават 3-5-7 пъти по-високи официални възнаграждения. Средния и долния слой на средната класа по самооценка общо се свиват от 52% в началото на 80-те години до 21% през 2000 г. Общо средната класа по самооценка от 72% се свива до 23%. Това е наистина не просто удар върху средните слоеве – и като реален статус, и като гражданско самочувствие, и като стабилност пред бъдещето, но цялостно разместване на социалната структура в България. Разместване, което по същество е обръщане на пирамидата.

3 + 1 цивилизационни пласта

Стратификационните трансформации през последните две десетилетия имат пряко отношение и до икономиката и трудовото участие, и до динамиката на професионалните общности и съсловия, и цялостно до културната и цивилизационната гражданска структура на обществото.

Ако очертаем профила на обществото съобразно методологическата схема на трите вълни по Тофлър, ясно биха се обособили три *основни цивилизационни* пласта, плюс още един *архаичен и маргинален*. Това са всъщност четири различно живеещи и работещи части на обществото:

първата, модерна и привилегирована – съответства на същността, манталитета и дейностните форми на Третата вълна.

Това са хора и поколение, които са доминирани от информационните мрежи и компютърните системи, виртуалната комуникация и „on-line” динамиката. Ядро са символните и аналитичните специалисти. Свърхценности са прагматичният индивидуализъм и освободената мобилност, гражданските права и претенцията за лична изключителност.

Субкултурата на тези хора е заредена с нагласа за лична изява без морални скрупули, която често преминава в различни форми на агресия и самоагресия. Ключови думи са *успех, забавление, независимост*. Това са „*Аз-ориентирани*” хора (знаковата част от поколението от последните 2-3 десетилетия), които са пригодени да живеят и търсят своята успешна реализация в така нар. от Улрих Бек „*световно рисково общество, със серийно породени несигурности*”, с присъщата му „*организирана безотговорност*”. В него те разчитат не толкова на застраховането, реда и закона – преди всичко разчитат на себе си и своята адаптивност.⁹

Характерна е потребителската им невротичност и изкуствените потребности, господството на рекламата и манипулиращия маркетинг, изкушаващите образци за глобалистки космополитизъм. Доминирани са от финансов фетишизъм и игровата спекулативност, изкушават се от моделите на анонимния собственик и изплъзването от данъци и отговорност, от мафиотизацията на бизнеса. Апологетично са респектирани от глобалните монополи и свърхконцентрацията на частния капитал, снобски

⁹ Виж Бек, Улрих. *Световно рисково общество*. С., 2001, с. 18-19, 8-9, 51-56, 221-224.

се прехласват по имената и клубовете на „елитарния западен фундаментализъм”, по „семејството на избраните”.

Това са хора, които субективно живеят в макро-пространството на света. Времето им е гъвкаво, способни са да го компресират, за да постигат значими и неочаквани неща за „нула време”. Тези хора живеят бързо, дори задъхани от бързане и нетърпеливост, с постоянен страх, че изпускат важни неща. Движението и промяната за тях са начин на живот. Това са хора и поколение, които имат амбицията да *сътворят нова цивилизация с глобална космополитна култура*¹⁰, която не е ограничена нито във времето, нито в пространството.

В ежедневието им доминиращи са *хоризонталните* социални връзки и мрежи, заредени са с принципно недоверие към обществените йерархии и институции, пренебрежителни са към всякакви обществени авторитети. Нямаат респект от никакви национални и държавни институции, високомерни са спрямо властта и българските политици, възприемат с досада всякакви рутинни форми на дисциплина и организираност. Демокрацията се схваща едностранно като лични и общностни права, преди всичко като *свобода от* всякакъв официален обществен ред и отговорности. Обичат да се възползват от институционалния ред и механизми, но когато им е удобно и изгодно без скрупули ги нарушават.

Емоционално и психологически имат нужда от широко и уважавано лично пространство. Интензивно живеят в светски клубове, заведения, купони. Но заедно с това ревниво пазят своето лично пространство, рядко намират за нужно да се доверяват на други хора, не са склонни на големи компромиси със своите ценности, рефлексии и удобства. Често предпочитат самотата като по-малкото зло, ако се налага да споделят ежедневието и постижения с други хора. Приемат *отчуждеността като естествено* състояние на съвременния живот – склонни са да възприемат всичко наоколо като стока, без притеснение полагат и самите себе си като стока в конкуренцията за успех и позиции.¹¹

Водещата част от това поколение трупа високо образование и квалификация, но в тесен професионален профил. Знанието за тях е преди всичко тясна специализация, дипломи и ценз, високомерни са спрямо широката култура и духовния интелектуализъм, в работата и живота си разчитат по-малко на култура и повече на прагматична пробивност и импровизация. Имат самочувствие на всестранно инфор-

---

¹⁰ Виж Смит Антъни. *Националната идентичност...* С., 2000, с. 211-215. Дефинира новата глобална култура като: *универсална и безвременна, еklekтична, безразлична към мястото и времето, флуидна и безформена, с липса на емоционална ангажираност, фундаментално изкуствена, занаятчийска и плитка, исторически безпаметна конструкция. Тя е най-дръзкият и най-всеобхватният акт на човешкото въображение.*

¹¹ Според думите на Ерих Фром: *“Модерният човек се е превърнал в стока. Той възприема и преживява своята жизнена енергия като инвестиция, от която очаква да извлече максимална печалба – в конкретното си социално положение и ситуацията на пазара на личности. Той е отчужден от себе си самия, от своите близки, от природата. Основната му цел е изгодната размяна на собствените умения и знания, на самия себе си, с други. Животът няма друга цел освен напредването, няма друг принцип освен изгодната размяна, няма друго удовлетворение освен потреблението... Това е отчуждената култура на успеха.”* В: *Изкуството да обичаш*. С., 2000, с. 109-110. Звучи прекалено обобщаващо и пресилено, но що се отнася до горния социален типаж, вероятно в голяма степен е вярно и валидно.

мирани, но често наред с липса на любознателност към история и философия, към същността на нещата и задълбоченото осмисляне. Характерно е цивилизационно самодоволство.

Амбицията за личен успех ги зарежда с голяма енергия. Това е поколение на високите потребителски претенции, заразено от културата на хедонизма, голяма част изповядва и „култура на нарцисизма“, според която грижата е единствено за собствените интереси, удобства и себелюбие¹²;

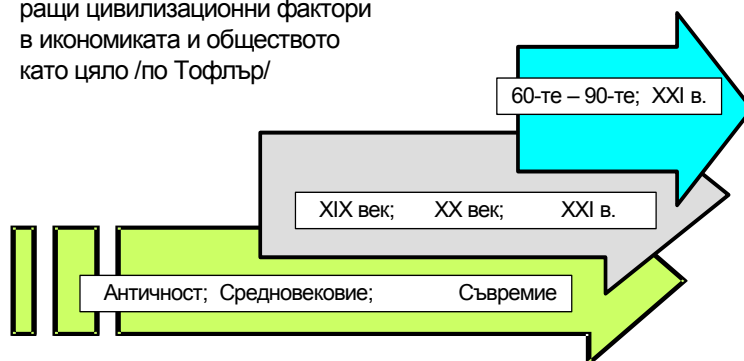
втората част на обществото, *базова и инерционна* – съответства на същността, манталитета и дейностните форми на Втората вълна.

Това са хора и поколения, които са доминирани от „фабричния принцип“ на индустриалната епоха, от специализацията в колектив и личния принос за обща производителност, формирани са чрез масово стандартизирано образование, общодостъпно здравеопазване, авторитетни масови медии. Ценностно са доминирани от производителния принцип, социализираността и обществената отговорност, доминирани са от труда като ценност, последователната кариера като форма за личностна реализация, интегритета като социален и морален принцип. При тях надделява консерватизмът спрямо семейството, поколенческата приемственост, типичните мъжки и женски роли, съобразени с благоприличието като императив за индивидуална, групова и общностна изява в обществото.

Имат респект към властта и институциите, обществените норми и ред. Демокрацията се схваща като единство между отговорности и права, като свобода, но с уважение към обществения ред, като чистота и социално здраве. Това са политически ангажирани хора и поколения. Биографично през последните 50-70 години те са преживели 2-3 обществени прехода и имат усещане за обществено развитие. Те знаят цената на личното си социално издигане и просперитет, сравняват се с предходните си поколения и могат да оценят нарастването на своето благоденствие. Ключови думи са прогрес, развитие, натрупване.

Това са хора, които субективно живеят в пространството на държавната граница – на своята държава и нация или на държавната икономика, в която работят. Ритъмът на живота и работата им са в детайлна зависимост от часовника, времето е разграфено и функционално специализирано. Емоционално и психологически те нямат особена нужда от широко лично пространство, доколкото имат колективистични рефлексии, чувстват се добре сред своите микро-общности – на семейството, приятелите и колегите. Предразположени са към взаимност и единоедействие. Умеят да се враждат в организация, да са дисциплинирани, да намират лична мо-

Наслаждането, смесването, вплитането на 3-те вълни, основни и динамизиращи цивилизационни фактори в икономиката и обществото като цяло /по Тофлър/

Автор: Михаил Мирчев, 2008.

¹² Виж Чомски, Ноам. *Необходими илюзии...* С., 2005, с. 56.

тивация при съвместна дейност и общи интереси.

Хората от тези поколения имат респект от знанието и широката култура, имат идея и образци за социален просперитет именно чрез натрупване на знания, образование и култура. Това са любознателни поколения – съгласно най-добрите просветителски традиции. В холовете на тези хора има библиотеки – натъпкани с книги, с класика, със стойностна литература. Дори когато това е снобизъм и показност, то става дума за снобизъм на културността и духовността;

третата част на обществото, *инерционната и отживяла* – съответства на същността, манталитета и дейностните форми на Първата вълна

Доминиране на патриархални колективистични форми, на ръчния земеделски и занаятчийски труд. Най-често това е компактно население в селата и в малките градове от „селски тип”.¹³

Абсолютно доминиране на производителния принцип, до степен заради него да се регулира раждаемостта. Твърда поколенческа приемственост и зависимост на младите от възрастните. Имат силно развито местно чувство за принадлежност, свързаност с родната къща, земята, роднините. Социалните и техническите промени стават като правило поради външна намеса.

Общественото пространство е затворено около семейството и рода, махалата и селото, квартала и града. Времето е в протяжността на природните цикли, точността не е добродетел, уговореният час е разтегливо и доста субективно понятие. Ритъмът на индивидуалния живот и работа се вмества в годишните сезони, от изгрев до залез, в големите жизнени периоди на детството, юношеството, женитбата, построяването на собствена къща и децата, старостта и залезът на живота.¹⁴

---

¹³ Тук е мястото да се припомни *грешната прогноза* от началото на 90-те години, че поради “шоковите” икономически промени, бързата деиндустриализация, масовата безработица и обедняването, особено сред пенсионерите, много хора ще започнат да мигрират от големите градове към селата и малките градове. Още повече, че мнозина от тях имат там къщи и вили, по-малко или повече обработваема земя, която поне частично може да ги изхранва и издържа.

Фактите показват, че по-значима такава миграция е имало само през 1994–95 години. През останалите години на Прехода, особено в последното десетилетие, миграционният поток от селото към градовете и към най-големите градове е почти еднопосочен.

Тясната икономическа логика се оказва погрешна. Обяснението е системно социологическо – гражданите *не искат и не могат да се върнат на село* поради факта, че така биха се върнали *назад в архаична цивилизация*. Връщането от Втората към Първата вълна е неприемливо и трудно поносимо за хора от индустриалното общество, свикнали с удобствата на услугите и културните инфраструктури, с динамиката и многообразието на градския начин на живот. Такива хора правят избора: *“по-добре притеснени в града, отколкото да се върнем към примитивност”*. Това е болезнено валидно, когато става дума за села, които през последните две десетилетия бяха прочистени от модерни форми на индустрия и земеделие, на култура и образование, на здравеопазване, на интегрираност с големите градове и обществото като цяло, в които се разраства лумпенизацията сред младите. Болезнено валидно е, когато става дума за села, които ускорено се циганизират, в които православното население е изтласквано от мюсюлмани.

Виж Владимиров, Жолю. *България след 1997*. С., 2000, с. 79-90; Живкова, Веска. *Селото – в търсене на оптимистична стратегия*. Изд. “Аля”, С., 1996, с. 127.

¹⁴ Виж Хаджийски, Иван. *Бит и душевност на нашия народ. Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик преди Освобождението..* С., 2002; *Оптимистична теория за*

Няма понятие за обособено лично пространство, доколкото личния живот протича съгласно строги традиционни общностни норми и образци, личният живот тече пред всички и заедно с всички. Индивидуалното е функция на колективното и общностното. Доминира моралното регулиране на индивидуалното поведение и житейските избори. Морална йерархия в общностите, власт на морала и традицията. Отчуждението е рядко срещана индивидуална странност. Общностните норми и ред са много по-силни от отдалечените ред, закони, порядък, които се създават от държавата и макро-обществото.

Опитът е по-важен от знанието. Знанието не е „непосредствена производителна сила“. Важен е опитът, усвоеното чрез практика умение, овладяната тайна на занаята. Вярата е по-силна от рационалната преценка. Вярата и суеверието дават сила на духа. Религиозността е естествено състояние;

четвъртата част на обществото, *архаична и трудно съвместима* със съвременното – съответства на същността, манталитета и дейностните форми на преддържавни племенни форми на общности и микрообщества.

Времето им тече разтегливо и некоординирано, подвластно на субективни импулси. Ритъмът на индивидуалния живот е неорганизиран и хаотичен. Пространството е ограничено до квартала и селището, или до каруцата и махалата, когато става дума за мобилни чергарски малки групи. Няма понятие за личност, доколкото индивидът е слят с колективно живеещата общност и е в денонощна зависимост от нея. Господства вътрешното групово и общностно регулиране, подчинението на старейшините и тарторите, страхът от племенния съд.

Държавата и макро-обществото са далечна и неразбираема реалност, чужда и често враждебна. Законът е за другите, когато става дума за задължения и ред, или за тях, когато става дума за възползване от хуманни и демократични механизми за социално подпомагане, благотворителност, гарантиране на жизнен минимум. Вътре в племенната общност има висока степен на ред, ясни формули на зависимости и разпределение на ролята, като правило жестоки форми на санкции дори при минимално неподчинение. Навън, към институциите и държавата, към публичното пространство тези общности излъчват и изнасят обратното – анархия и нарушаване на нормите и закона, рисково за другите поведение и несигурност, пораждат конфликтност, провокират етно-народностни предразсъдъци и стигми.

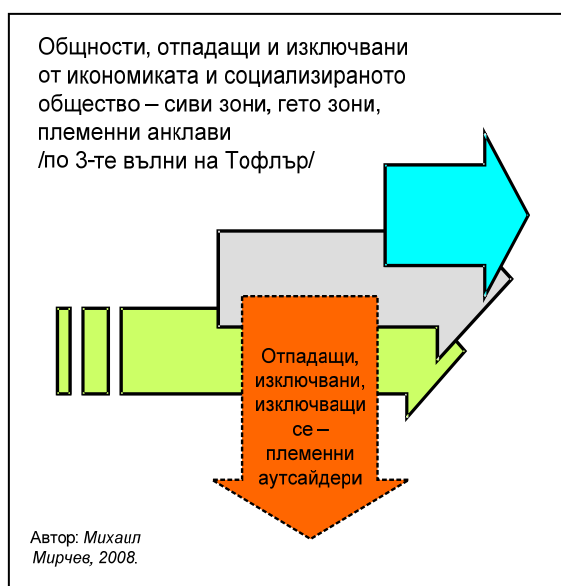
Те принципно не са носители на обществено-полезния труд като ценност, не се стараят да бъдат достатъчно образовани, за да имат шанс за добре платен и уважаван труд, който предполага обществена интегрираност и гражданско самочувствие. При тях е морална норма да се занимават с девиация и нелегитимни форми за осигуряване на доходи, както и да се самостигматизират, за да източват социални фондове за подпомагане и благотворителност.

Знанието е нещо принципно чуждо. До него се добират минимална част от тези общности – и точно това придобито по изключение знание и културен статус е стимул и начин за излизане извън и измъкване над тези общности. Общностната норма е малограмотността и неграмотността, и поради това – социалната маргиналност и (само)изключване. Обратно, усвоилите знание, съответен културен и професионален статус, се интегрират в обществото, приобщават се към неговите норми за жи-

вот и работа, започват да се идентифицират с държавата, имат стимул да напуснат своите и да се акултурират към други по-цивилизовани етно-народности или религиозни общности.¹⁵

Огромна част от общностите в тази четвърта част от обществото са бедни, много бедни, крайно бедни – в материалния и финансовия смисъл, в имуществения и вещния смисъл, като стандарт на живот, като лишеност дори от елементарно битово оборудване (като топла вода и бойлер, електрическа печка, пералня и хладилник, тоалетна къщи), като лишеност от съвременен транспорт (архаичната конска каручка в модерния съвременен град). Ако използвам определението на Торстен Веблен, те се връщат към исторически първите форми на собственост – върху хора, преди всичко върху жените и децата в общността им. И това съответства на понятията за *примитивност* (predatory stage) и до голяма степен за *варварство* (barbarian). Обсъжданият тук четвърти слой в съвременното общество, всъщност се връща именно към примитивност и в горния смисъл към варварство.¹⁶

Това се проявява и в отношението им към *многодетството* (3 и повече деца от една майка). За разлика от първите три цивилизационни слоя в съвременното общество, в голяма част от случаите те *не обвързват намерението за раждане* на деца с родителската и общностната *отговорност за осигуряване на тяхното благоденствие*. Обратно, сред тези

¹⁵ Този механизъм на отделяне от своите отчетливо се наблюдава сред циганите/ромите.

При условие, че огромна част от тях затыват и остават затынали в неграмотност и гето-изключеност, онези, които имат свой собствен нормален дом, образование, професия, бизнес, интегрират се в обществото – не само започват да се идентифицират като българи или турци, или междинно като мюсюлмани или християни, но и често проявяват жестоко пренебрежение и говорят почти с омраза спрямо оставащите в гетото. На тази основа дори могат да развият и проявят социален расизъм спрямо своите етносъбратя.

Обяснението е очевидно: търсят психично и морално освобождаване от обществената стигма, борят се за индивидуалното си измъкване от архаична цивилизация, за да успеят да се интегрират в съвременна цивилизация. Сега, в България, по-лесният начин е акултурация към културата и общностите на народностните българи или турци.

Виж Московичи, С. *Социална психология*. С., 2006, с. 198.

¹⁶ Виж Veblen, Thorstein. *The theory of the leisure class...* New York, 1899. Chapter III: *Conspicuous Leisure*.

Много тежка е думата “варварство”, но в периодизацията на историята то се свързва с междинния период между дивачеството и цивилизацията. Започва с грънчарското производство и завършва с въвеждане и използване на писмеността, на писмената култура и образование. Това е периодизация на Луис Х. Морган, която е доразвита от Фридрих Енгелс в “*Произход на семейството, частната собственост и държавата*” (1884). Икономически доминират скотовъдството и примитивно земеделие, социално – родово-племенните общности и строгите патриархални отношения, обществено – преобладават неуседнали мобилни малки групи и общности, които нямат своя държавна историческа традиция и идентичност, маргинални са в държавите и нациите, сред които живеят. Това са пред-държавни общества, така нар. “*родови общества*”.

общности раждането на много деца често е или в логиката на социалното невежество и неспособност за разумно планиране на възпроизводството, или става като резултат от личната зависимост на жената във фертилната ѝ възраст и нейната неспособност да се съпротивлява за да ограничи своите раждания. И в двата случая както майката, така и мъжът или мъжете ѝ, така и родовата общност не отчитат социалната цена на многодетството – особено когато то става в условия на материална мизерия, на трудова изключеност, на девиация и асоциалност, на малограмотност и гражданска непълноценност. Не се отчита цената в личен и семеен смисъл, нито в общностен обхват, нито от гледна точка на държавната, икономическата и националната значимост на такова примитивно и аутсайдерско многодетство.¹⁷

Такива специфични и компактно живеещи общности, обособени по силата на етно-народностна и религиозна принадлежност, имат маргинален или откровено аутсайдерски граждански статус в съвременното общество. Субстанциалната причина е в самите тях – трудно и донякъде невъзможно цивилизационно интегриране, не просто изоставане от динамиката на обществото и културата, но и дори регресивно връщане назад. А това неминуемо води към самосегреиране, самоизключване, самостигматизиране – поне силна тенденция и вътрешно-общностна инерция към такова битие, които възпрепятстват усилията от страна на обществото и държавата, на благотворителни организации и просветителски дружества за интегрирането поне на децата и младежите от такива общности, за включването им в образователната система и в легитимния пазар на труда, за измъкването им от архаични битови навици и комунални условия на вегетиране.

Характеризираните по-горе са по същество *четири цивилизационни* части, пласта на реалното общество. Те са практически корелат на теоретизираните от Тофлър три цивилизационни вълни, плюс още една – връщането на част от обществото към племенни форми на съществуване, към примитивни пред-държавни патриархално-родови общности, отделящи се в „сиви зони” от обществото и от държавния контрол и регулиране.¹⁸

Тези четири цивилизационни пласта и части съществуват съвместно в реалното общество. Вплетени са в сложни, деликатни и не рядко в конфликтни отношения. При съвременните тенденции към поляризация на социалната структура, към динамизация на промените, още и към „репресивна толерантност” при установяване доминация на феномените от Третата вълна, вплитането на тези цивилизационни пласта генерира все повече социално разделяне и противопоставяне, води до повече обществена конфликтност, към тенденции за отделяне в политизирани малцинства. Последното закономерно поражда и съответни сепаратистки претенции, води към държавна нестабилност.¹⁹

Четирите цивилизационни пласта имат и различна позиция в процесите на Първи и Втори демографски преход. Това вече се опитахме да покажем чрез схемите на с. 156, 188, 244.

¹⁷ Виж Владиминова, Катя. *Демографско развитие...* С., 2007, с. 190-191.

¹⁸ *сиви зони, зони на здрача, полета на безправие, нов лумпен-пролетариат; психоза на несигурност, нарастващо раздробяване, ново средновековие* – това са все изключително актуални и точни по същество термини, валидни за съвременното, използвани от Ален Менк. Виж Менк, Ален. *Новото средновековие*. С., 1996, с. 54-58, 69-83.

¹⁹ Виж Тодоров, Цветан. *Страхът от варварите...* С., 2009, с. 33-42, 67-72.

Различни модуси на икономическо и гражданско участие

Четири цивилизационни части на обществото имат принципно *различно отношение към икономиката* и държавата, към труда и неговата икономическа ефективност и обществена значимост.

Първите работят, но преди всичко за себе си, много работят и печелят, но нямат рефлекс или им се изплъзва идеята за съвместяване между личния и обществения интерес, рядко и трудно проявяват качеството лоялност. Или се отпускат в психиката на консумативността и хедонизма, поради което принципно се отчуждават от труда и професията, възприемат ги инструментално, при възможност избират паразитни форми на просперитет.

Вторите работят с доминиращо чувство за социална принадлежност, обвързаност и зависимост, която не са склонни да пренебрегват, имат развито чувство и рефлекс за обществена полза и дисциплина, за лоялност към колектив, общност и институция. При самооценката им важно място заема производителността на „съвкупния работник“, в които участват, качеството и ползата от общия продукт, за който имат личен принос.

Третите, работят много, но получават малко и все по-недостатъчно, относително обедняват и затъват в по-дълбока бедност. Това принципно ги демотивира трудово и професионално, изправя ги пред интеграционна дилемата – да продължат като трудови и интегрирани хора, или да се обезсърчат и отпаднат от трудовия контингент и да потърсят други източници за доход и преживяване, или в крайните случаи да се лумпенизират чрез алкохол и леност, домашно насилие и родителска безотговорност, девиация и престъпност.

Четвъртите закономерно развиват паразитни стратегии на живот и оцеляване. Трудът при тях придобива форми на жестока свръхексплоатация, която се стоварва върху най-слабите в общността – жените, децата, зависимите бедни. Огромна част от тях са заети в сива и черна икономика. Техните общности са граждански резервоар за „трудова ресурс“ на криминални организации – за просия и проституция, за трафик на хора, за всякакви престъпления. Всичко това е доминираща форма на труд и живот, особено когато става дума за гето-общности, за компактно живеещи общности в гета – с масова малограмотност и неграмотност, с масова дългосрочна безработица и самоорганизиращи се чрез феодални властови структури (строго патриархални или криминални).

Обществените хоризонти на четирите цивилизационни части на обществото също са с качествено различен обхват.

Племенните общности са капсулирани в своето *ограничено групово* пространство – на квартала и гетото, на селото и максимум на общината. Земеделско-работническите бедни и нискокултурни общности отместват своя обществен хоризонт максимум до мащаба на *националната държава* и традиционната политическа география. Общностите, съответстващи на индустриалната Втора вълна мислят света като взаимосвързан. Но това е ясно *структурирано и парцелирано цяло* – поради твърдите държавни граници, ревнивото национално себелюбие, религиозните линии на обособяване. Накрая, общностите, съответстващи на Третата вълна, мис-

лят света също взаимосвързано, но като нещо единно и космополитно – те са принципни противници на ограничаващата държавност, на стагниращата национална традиция, искат светът да бъде едно общо *аморфно пространство* – лесно достъпно за мобилния и инициативен индивид, за творческата амбиция, за експеримента и авантюризма, както и за хедонистичното търсене на екзотичното и провокиращото.

Четири цивилизационни части на обществото се движат с *различна скорост* в тунела на Прехода и модернизацията, а и в различна посока.²⁰

Най-затиснати в тунела са *аутсайдерите*, гето-общностите, изключените и сегрегираните. Те се движат *назад и надолу* – назад към състояния от преди много десетилетия и дори столетия, надолу към примитивни цивилизационни форми на работа и общуване, на бит и чистота, на семейно партньорство и родителство, на светоусещане и мисловна способност. Хората от *низините* в съвременното общество *оцеляват* – тъпчат на едно място, борят се с обедняването, не могат да се възползват от новите възможности, много от тях изпитват носталгия към предишните десетилетия на социален напредък и оптимизъм. *Средните* са устремени напред, макар и с манталитета на стабилност, постепенно натрупване на статуси, възможности и благоденствие – движат се напред, но заедно със своите общности и институции, движението е колективно. *Младите-елитарни* вървят бързо и устремено напред, поне се опитват. Те са завоеватели, поне искат да бъдат. Пълноценно използват новите технически и комуникационни възможности, като избягват да се самоограничават от морални скрупули и нормите на приемствеността – от тях извличат преди всичко привилегии за себе си. Амбицирани са шеметно да повдигат материалния си стандарт, движат се на високи скорости – и във физическия, и в преносния смисъл на думата.

Четири цивилизационни части имат различен *обществен манталитет* и *способност за интегриране* в обществото и държавата. Имат различно отношение към общественно-полезния труд, различна мотивираност за лично, групово и общностно включване и принос при създаване на общественото богатство. Те в различна пропорция се включват към производителната и социализираната или към паразитно-консумативната и рисковата част от обществото.

Те имат различен *обществен манталитет* и отношение към природната и социалната си среда. *Едните* са в опозиция на съзиданието. Те превръщат градините в пустиня. Откъм дъното на обществото, те вандалстват и мърсят наоколо, имат примитивния рефлекс да вземат, отхапят и изхвърлят останалото. Откъм върха на обществото, имат космополитния устрем да завоюват и отнемат, да излявят себе си и

---

²⁰ *ефект на тунела* – метафора, използвана за илюстрация на множество от хора и общности, поставени в екстремната ситуация на задръстване в тунел.

В подобна ситуация липсва представа за цялостните измерения на ситуацията и по-общо – на обществения процес, липсва знание за шансовете за всяка от групите в сравнение с околните. Перспективата е скъсена до пряко битово сравняване със съседни облагодетелствани или оцетени групи и общности. Възникват афективни отношения или на радост от собственото измъкване на фона на другите затиснати нещастници, или озлобление от измъкването на другите и ярост към хитреците, които отново ще задръстят движението.

Виж Офе, К. Дилемата на едновременността. Сп. „Политически изследвания”, 2, с. 280-292. Виж Владимиров, Желю. и кол. България след 1997... С., 2000, с. 2.

да извоюват шеметен успех и кариера, или да превръщат всичко в луксозни забавления и игра, което също има измерения на вандализъм. *Другите* са със съзидателна житейска и културна доминанта. Работят и проявяват последователност и упоритост за да превръщат пустинята в градини. Трудят се за това, преживяват радост от това, имат солидарния рефлекс на колективно, общностно и обществено съзидание и прогресиране. В този смисъл те са социализирани и възпитани, интегрирани и съпричастни.

Наред с другите си отлики, четирите цивилизационни части имат и принципно *различна мотивация за семейство*, за приемственост между поколенията в семействата и родовете. Носители са на различни доминиращи ценности и ангажираност при възпроизводството на населението и на своите общности. Различна до полярност е детеродната им норма, с различна степен на отговорност се отнасят към своите деца, имат различни стратегии за инвестиции в и чрез своите деца.

Градацията е между двете крайности: (1) от принудено раждане още от ранна детска възраст (12-14 години) и след това без елементарни форми на контрацептивна култура и медицинска профилактика цикъл от още няколко поредни раждания – често без обгрижваща семейна среда и мъжко партньорство, при крайна бедност и мизерия на бита, сред рискована поведенческа среда; (2) до въздържане от раждане дори на едно дете, раждането му в критично висока възраст на жената (близо или след 40-те) – често при свръхобгрижване и протективност от страна на майката, в условия на детска самота и изолираност, с възпитаване в индивидуализъм и свръхамбициозност, снобизъм и самоцелен кариеризъм.

Откъм единия полюс става дума за общностна норма и среда, в която децата се раждат и растат в изключително рискована среда – поради неграмотност и безкултурие, поради злоупотреба и насилие, поради занемаряване и изоставяне. Тук децата са злочастни поради родителска асоциалност. Откъм другия полюс децата също се оказват в риск – поради атомизъм и самота, поради стреса от свръхамбициите на родителите за успехи още от ранна детска и юношеска възраст. Тук децата са застрашени поради неистов родителски снобизъм.

Между тези два крайни варианта са вариантите на умерена раждаемост, цивилизовано семейно планиране, осигуряване на пълноценно детство и естествено израстване на децата, уютната съвместност между поколенията в семейството. Проблемът е в мащаба, който имат двата полюса, които по различен начин и в различни форми, но поставят своите деца в риск, риск от деформации и асоциалност.

Има основание тезата, че в съвременното общество доминира *негативната социална селекция* – във властовото пространство и при заемането на привилегированите обществени позиции. В твърде много и особено важни обществени дейности и институции често просперират хора, които са безскрупулни и безотговорни, морално тъпи и без елементарна социална сетивност, агресивно егоцентрични и натрапчиво себелюбивы.²¹ В такава обществена ситуация различията между разглежданите четири цивилизационни части стават важни именно като разслояване на обществото – разслояване, при което деструктивната и непроизводителната маса от населението набъбва, измества и *обезсилва другите*, придава своя човешки облик на обществото и държавата като цяло.

²¹ Виж Минков, Юлиян. *Човешкото качество...* С. 2004, с. 120.

Казано метафорично, когато в кацата с мед попадне само капка катран, тя може да се изтласка встрани и да не вгорчи меда. Когато бъде излята цяла чаша с катран, медът като цяло загорчава. А когато бъде излята цяла кана с катран, тогава медът просто вече няма да може да се яде – това ще да е вече каца с катран, а не с мед.

В гражданските зони на тези четири цивилизационни пласта и части на реалното общество по различен начин се проявява обективната взаимовръзка между сферите на икономиката и демографското възпроизводство. От *една страна*, те имат различен достъп до икономически ресурс, различно включване в реалния пазар на труда, твърде различно участие при разпределението и преразпределението на произведените обществени блага. Различията са съществени, дори драстични, стигащи до противопоставяне и принципно разделяне. *От друга* – младите им поколения имат драстична разлика в броя и относителния им дял, стигаща до несъвместимост култура, ценностна система и обществено поведение.

Отчитането на това фактическо цивилизационно разслояване в обществото е изключително важен *методологичен принцип*. Без отчитането му не е възможна ефективна държавна демографска политика – (1) спрямо раждаемостта; (2) спрямо родителството; (3) спрямо децата и младите поколения; (4) спрямо образователната и възпитателната система за тях; (5) спрямо адекватното обществено мнение по всички тези въпроси и проблеми.

Става дума именно за *цивилизационно разслояване*. А то само по себе си е дилема пред *целостта и устойчивостта* на обществото и държавата. Поставя властите пред предизвикателствата на *диференцирания подход и социалната гъвкавост*, вкл. при подпомагането и защитата на майчинството и на децата, при диференцираното стимулиране на раждаемостта и възпроизводството на населението в отделните социални слоеве и граждански общности. Изисква от общественото мислене *преоценка на основни идеологеми* – съвременните идеологеми за свободата на самоопределение и гражданските права, за толерантността към различните и обществената отговорност и интегрираност, за спонтанността и социалното инженерство на държавата.²²

Цивилизационна несъвместимост – по света и у нас

Освен всичко друго, както беше посочено по-горе, и поради опасността от повишаване на социалната конфликтност в обществото и държавата. Конфликтност, не само в следствие от нарастващата *класова поляризация* в съвременното „глобализирано” общество, но и поради проявите на *цивилизационна несъвместимост*

---

²² Поставя и развитието на социологическата теория и методология пред изпитание. То прозвучава от *проблематичната интеграция* в съвременните общества. В тях разпадането на социалната връзка, отчуждаването до степен на антагонизъм между гражданските общности и основните професионални съсловия, откъсването на свръхелитите и на бедстващата мизерия от гражданското общество, масовото атомизирането и загубата на рефлекс за солидарност, ентропията на националната идентичност, всичко това натрупва критична гражданска маса. Става дума за *интеграцията като централен проблем* на съвременните общества. Виж Парсънз, Толкът. Еволюцията на обществата... С. 2005, с. 220-253, 174-192, 196-217.

между някои от общностите и съсловията вътре в обществото. Вече има ред ситуации, при които социалната конфликтност и сблъсъци не се дължат на ситуативни недоразумения, от дребни битови провокации, дори не и на класически класови конфликти. А се дължат на цивилизационна поляризация, от *едната страна*, допускани поради страх или високомерна елитарна бездушност, а *от другата* – поради убеденост, че са жертва на неравенство и дискриминация, както и че имат право на ответна злостна агресивност и примитивен реваншизъм.²³

Разбира се, когато говорим за прояви на цивилизационна несъвместимост, тук в България, следва да отчетем, че това е общ проблем в света. Неслучайно Хънтингтън е нарекъл своята книга „Сблъсъкът на цивилизациите”. Подходящ е терминът на Бжежински „силата на слабостта”²⁴, можем на локално равнище да търсим аналогия и с неговия глобален термин „сили на хаоса”²⁵. Димитър Филипov говори за *поляризация* в обществото – едрият капитал срещу цялото останало общество, загуба на способността на този едър капитал за рационално организиране на обществено производство.²⁶

Виждаме през последните две десетилетия колко се съгъстват краските на международната конфликтност. Това са двете десетилетия на Глобализацията в нейния крайно либерален и еднополюсен вариант (под директивите на така нар. „вашингтонски консенсус”). Десетилетия на няколко последователни геополитически войни, на постоянна заплаха от нова голяма световна война, от тлееща война срещу „световния тероризъм”, от войни за етно-народностно обособяване на нови държави, както и на връщане към студена война – този път между двата предишни полюса, но допълнени от поне още три нови световни икономически, военни и политически полюса – в Далечния Изток около Китай и Индия, и в Латинска Америка около Бразилия и страни като Венецуела и Куба, както и в Близкия Изток евроазиатски център по оста Турция-Иран.

В този смисъл, според думите на Бжежински, „историята не е приключила, тя се е съгъстила”.²⁷ Съгъства се в един драматичен процес, при който изкрystalизира нова световна структура, цивилизационно съзрява новото общество на Третата вълна, става класова трансформация при прехода към пост-капиталистическо конвергентно общество.

Вече стана дума за страха на Европа от мюсюлманските маси имигранти, за масите имигранти от ниско развити страни и изостанали цивилизации, които не са способни или не желаят да се адаптират към културата и обществения ред на западноевропейските страни, в които се заселват. Спомена се за метежите във Франция и др. под. Нека не бъдем изненадани от степента на агресивност, с която вече избухват социални сблъсъци около цигански гета (Столипиново в Пловдив, в Самоков, във Видин, в Ботевград, в Западен парк в София). Нека не бъдем изненадани от

²³ Тук може да се върнем повече от 100 години назад, към мисълта на Ралф Уолдо Емерсон (1783-1892), че „истинското изпитание на една цивилизация е типът човек, който тя създава”. Цитат по Минков, Юл. Човешкото качество... С. 2004, с. 112.

²⁴ Бжежински, Збигнев. Изборът... С., 2004, с. 62-63.

²⁵ Бжежински, Збигнев. Голямата шахматна дъска... С., 1997, с. 223.

²⁶ Филипov, Димитър. Социална икономия... Кн. I. С., 2003, с. 243; Кн. II. В., 2004, с. 109-112, 187; Кн. III. В., 2005, с. 183.

²⁷ Виж Бжежински, Збигнев. Извън контрол... Изд. „Обсидиан”, С., 1994, с. 7.

възможни ексцесии в и около селища и общини с доминиращо турско и мюсюлманско население, което се поддава на фанатизиране. Те биха били само част от вълните на колективно „*организирано безумие*“, които се разливат в съвременния свят, описан от Бжежински.²⁸

Ако България бъде изненадана, то значи, че нито са научени практическите уроци от съвременна Западна Европа, нито е прочетена литературата по въпроса – на практиката утвърдената като класическа, макар и ожесточено оспорвана, книга на Самюел Хънтингтън „*Сблъсъкът на цивилизациите*“ от 1996 г., като напр. Книгата на Реймон Будон от 1979 г.²⁹, като оставащи в сянка някои високоинтелигентни български автори и отделни медии.³⁰

Ако приложим типологията на Мануел Кастелс за трите вида идентичност, горните четири общностни части на съвременното българско общество биха получили допълнителна определеност.

Хората на Третата вълна имат типична „*проектна идентичност*“. Те са *ново* поколение, *нова* култура, *нов* манталитет. Думата „*нов-ново-нови*“ е ключова за тях, символна е за „*поколението У*“ като цяло, изразява почти маниакалната им амбиция и самомнение, че са различни, че са уникални, че искат различни неща, че всичко правят по различен начин. Те имат претенцията, че заемат ново и специално място в обществото, което ги прави свободни и привилегировани, а обществото, и старите, и предишните са им задължени. Те са индивидуалисти, но не пасивни, а активни – те са субекти на собствения си живот и искат да бъдат такива във всички свои изяви и функции – в работата и професията, в политиката и обществените отношения, в личния си живот и семейството.

Субектността е втората ключова и символна поколенческа дума. И точно субектността връща изявения им индивидуализъм в колективни и общностни форми – те се мислят като *активно поколение*, като *действени общности и касти*.

Съвсем друг е въпросът за реалното личностно и поведенческо покритие на въпросните претенции, амбиции и самомнение. В голяма част от случаите става дума за балон от претенции, празен от реални качества и таланти, от личностни добродетели и способност за нещо значимо. Но в среда на огромни финансови, политически и идейни балони в съвременното общество, балонът в поколенческото самочувствие на голяма част от младите днес е просто закономерност.

Хората на Втората вълна имат типична „*легитимираща идентичност*“. Те са доминирани от институциите и социалните норми, от дисциплината и обществената лоялност, от трудовата си специализация и последователната си линейна професионална кариера. Те искат да бъдат пълноценни участници в гражданското общество, мобилизират се от макро-ценности на своята нация и от макро-задачи на своята национална държава. Те са политически активни и вярват в идеята за обществения

---

²⁸ Виж Бжежински, Збигнев. Пак там, с. 9, 17-30, 44-55. Прави панорамата на организираното безумие през миналия век, споменава „*избиването на арменците в Турция по време на Първата световна война*“. Става дума за милиони хора. Става дума за систематично отнемане на живот „*чрез политически мотивирана касапница*“. Става дума и за съвременни форми на „*варварство*“. Стр. 29-30.

²⁹ Виж Boudon, Raymond. *La logique du social...* Paris, 1979, с. 118-131.

³⁰ Виж например Витанов, Николай. *Ще оцелеем ли?* Сп. „Наука“, бр. 5, 2007, стр. 4.

прогрес. Проявите на алчен егоизъм и обществена злост са в горната морална, социална и обществена рамка, подтискани са, ограничава се поразяващият им ефект.

Хората от бедните и маргинализираните низини от Втората и Третата вълни са раздвоени. Частично те са интегрирани и се придържат (или са изкушени) от гражданската „*легитимираща* идентичност”. Но заедно с това, частично са в опозиция – чувстват се онеправдани, пожертвани и излъгани, изкушени са от „идентичността на *съпротивата*” или попадат в плен на нейното озлобление, реваншизъм и популистски екстремизъм. Изкушени са от форми на колективна съпротива – не само като мислене и емоции, но и като активно поведение. В съвременните западни общества горното не е типично да става в осмисления класов вариант на колективна съпротива (поради одесняването на левите партии и идеологическата им безпомощност) – става в индивидуално-групов или стихийно-граждански вариант, чрез метежи и други подобни спонтанни прояви, чрез дейността на браншови, регионални, съсловни организации, чрез граждански обединения.

Накрая, хората от племенно-примитивните зони и общности са по същество представители на „идентичността на *съпротивата*”. Вкл. до степен на самостигматизиране, едва ли не с гордостта на самоохулането, както казва Кастелс. Това са патологични форми на защитна идентичност.³¹ Проблемът е, че този тип идентичност и общностното капсулиране в нея запечатва тези хора сред граждански поднормалните и икономически безполезните, на практика в класата на излишните и негодните – разбира се, всичко това е казано в ракурса на съвременното високотехнологично и все по-институционализирано общество, при по-трудния за постигане повишаващ се минимум от изисквания към гражданите – за организационна и нормативна култура и опитност, за комуникативни умения в публичния живот.

Накрая, може да се използва и тезата на Ален Менк, че бедните и богатите слоеве в различните страни не са равни. Той говори за „*най-сериозният недостатък* на Европа в сравнение с Америка” – това не е фактът, че европейските богати са по-малко богати, а че „бедните ѝ са *по-посредствени*”.³² Мисля, че що се отнася до бедните слоеве сравнението между Европа и САЩ не е точно – в САЩ има огромно количество мизерстващи и деградиращи бедни, преди всичко сред незаконните имигранти, в САЩ са вероятно далеч повече в сравнение със страните от ЕС-15.

Констатацията на Менк е валидна, ако я пренесем като сравнение между България и Западна Европа (ЕС-15), както и спрямо другите бивши социалистически страни в ЕС – Чехия и Словакия, Словения, Унгария и Полша, и още по-далеч в България Румъния, Украйна и Беларусия, в Русия. Тук за жалост има голяма и бързо разрастнала се маса от крайно бедни, от мизерстващи аутсайдерски бедни, от гето-бедни. Голяма част от тях са не просто отчайващо „посредствени”, но и пропадат под минималните норми за функционална и гражданска грамотност, за основни и елементарни социални умения, за минимални социализираност и интегрираност.

Докладът за бедността на Световната банка (2002) ясно назовава така нар. „*ниши* на бедността” в България. Те са по два основни показателя: степен на образование и етно-народностна принадлежност.

Сред гранично нискообразованите, малограмотните и неграмотните (основно и

³¹ Виж Кастелс, Мануел. *Силата на идентичността...* С., 2006, с. 19-23, 67-72.

³² Виж Менк, Ален. *Новото средновековие*. С., 1996, с. 42.

по-ниско образование) бедността скача 2,5 пъти – до 37% от тези слоеве. Дълбочината на бедността пропада 4 пъти (Фигура 1.4 от доклада). Сред народностните българи определените като бедни са 6%, сред народностните турци – 21%, докато сред етническите цигани/роми – 62% (Таблица 1.9 от доклада).³³

Ако се разгледат тези таблици, ясно се вижда, че делът при циганите/ромите е фатално висок – 3 пъти повече спрямо българските турци и 10 пъти повече спрямо народностните българи. Става дума за 2/3 от цялата общност на циганите/ромите. Освен това дълбочината на тяхната бедност е 6 пъти по-към дъното и далеч от екзистенц-границата (жизнения минимум). Процентът и дълбочината на бедност ясно ги отграничава и отделя, противопоставя ги на мнозинството и държавата. А огромният им вътрешен дял ги запушва общностно, самостагнира ги, самостигматизира ги, завлича ги в своеобразно гражданско бласто.

И така, в днешния отворен и взаимно преплитащ се мултикултурален свят цивилизационната съвместимост е един от основните политически и културни императиви, предпоставка е за реална и взаимноизгодна икономическа и гражданска интеграция. В същото време съществуващата цивилизационната трудна съвместимост, която в част от случаите прераства в несъвместимост е очевидна бариера пред европейския просперитет, пред оцеляването на Европа и ЕС като единно и устойчиво развиващо се общо и съвместно икономическо и културно пространство.

В този анализ трябва ясно и категорично да се каже, че основен социален, икономически и политически проблем на България е цивилизационната трудна съвместимост и дори несъвместимост между описаните по-горе четири цивилизационни пласта и части на реалното общество. Практическият проблем е, че *в общата черупка* на държавата, обществената организация, институциите и закона живеят по същество *няколко различни човешки свята*. Става дума именно за съвместимост или несъвместимост, доколкото социалната, културната, психологическата дистанция между тези четири пласта се увеличава – до степен на скъсване на връзката, възприемане на другите като нещо чуждо и враждебно. Различията, разделението, противопоставянето между тях се увеличават в съвременната епоха, вместо да се омекотяват и намаляват. Всичко това е свързано с *безпрецедентен обществен и исторически песимизъм*, който залива огромна част от хората в съвременното общество – в Света, в Европа, в България.³⁴

Точно в този *системен и комплексен ключ* следва да се анализират тенденциите и рисковете в демографската ситуация, при деформираното възпроизводство на населението и на трудовите ресурси, при анализ на ограничаващите фактори за бързо икономическо възстановяване, модернизирание и развитие, както и с оглед съхраняване интегритета на обществото и способността на държавата да контролира гражданските процеси и да мобилизира силите му за бърза модернизация и европеизация на днешното българско общество.³⁵

В политически и граждански план всичко това има пряка връзка с фактическия неуспех на България да възприеме демократичните ценности като масови гражданс-

³³ *България: променящият се профил на бедността*. Рък. Дина Ринголд. С., 2002, с. 16-19.

³⁴ Виж Филипов, Димитър. *Социална Икономия...* Кн. III. В., 2005, с. 281, 308-310, 342-344, 350-356.

³⁵ Виж Филипов, Димитър. *Социална Икономия...* Кн. I. В., 2003, с. 68.

ки ценности, демократичните порядки – като доминиращи в реалната политика, демократичните отношения – като стереотип при упражняване на власт и администриране. Сега, след две десетилетия преход, все по-ясно се вижда, че в България бе внедрена достатъчно цялостна и добре изглеждаща „формална процедурна” демокрация, но съдържателно не се стигна до органична реална демократичност, до „истинска” демокрация и демократичност.³⁶

След 1997 г. дори има обратен и засилващ се процес на: (1) връщане към еднoлични и тоталитарни форми на власт; (2) демонстрирано неуважение към демократичните ценности и норми; (3) връщане на много места към неoфеодални форми на отношения – в селищен и регионален мащаб, в мащаба на дадени стопански отрасли и бизнес сфери, в мащаба на определени административни и властови структури и институции. Дълбоката гражданска основа (за да бъде допуснато всичко това реално да става в практиката и безнаказано да се афишира в публичното пространство) е именно горното цивилизационно разслояване и назряващата несъвместимост в него. Това разслояване генерира тоталитарни тенденции на партийно и политическо равнище, изтласква нископробни „харизматични лидери” на сцената и им дава доскоро немислими шансове за възцаряване и успех.

Едно от частните проявления на това плъзгане към тоталитаризъм и популистки вождизъм е *организираната злоупотреба* с демократичните механизми за избиране на властващи партии и личности. Все по-масово и все по-неприкрито чрез купуване гласове на гето-общности, на малцинствени групи. А това пък е спирачка да се предприеме мъдра и цивилизована диференцирана държавна и регионална политика спрямо раждаемостта, спрямо цивилизованата и родителски-отговорната раждаемост.

И така, колелото се върти в свой омагьосан кръг: (1) крайното неравновесие на раждаемостта по слоеве и общности поражда деформиране на гражданската структура; (2) тя от своя страна е удобна основа за политически спекуланти и вождисти, които дискредитират и унищожават същността на демокрацията; (3) накрая се стига до толериране на най-рисковите от демографска и гражданска гл.т. общности; (4) полезната демографска политика се оказва със заглушен глас, вързани ръце и ниска практическа ефективност.

Точно този омагьосан кръг трябва да бъде разсечен. Но за да стане това възможно, общественият анализ следва да стигне до сърцевината на нещата.³⁷

³⁶ Виж Владимиров, Желю. *Културното наследство...* С., 1999, с. 8-14, 17-28, 212, 217-218.

³⁷ В духовен план е нужно да се преодолее инерцията на *постмодернизма*, който детерминира масово *гражданско безразличие*, както и примирение, че новото и бъдещето не се свързват непременно с прогрес. Липовецки, Жил. *Време на вакуум...* С., 1996, с. 9-17.